

TURSKA I TOSKANA

U ovoj knjizi pokušali smo da odgovorimo na pitanje šta je to srpska književnost. Sama činjenica da se takvo pitanje uopšte postavlja ukazuje na potrebu da se o njemu govori.¹

Ima raznih pitanja. To što su postavljena samo po sebi ne mora ništa da znači, niti obavezuje na odgovor. Zato između prve i druge rečenice sa početka *Put srpske književnosti* Jovana Deretića ne postoji nužna veza, na koju bi autor ipak da ukaže. Možemo da nagađamo: zapanjen činjenicom da iko pita *šta je to srpska književnost*, da postoji neko ko to ne zna, autor je rešio da čitaocima jednom zanevek utuvi odgovor. Ili Dere-

1) Jovan Deretić, *Put srpske književnosti. Identitet, granice, težnje* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1996), str. 5.

postoji dovoljno dobrih razloga da se pitamo *šta je to srpska književnost*, pa je vredno truda da se na to pitanje i odgovori. Recimo, šta to izučava istorija srpske književnosti ili šta se u školama predaje kao srpska književnost?

Dakle: šta je srpska književnost?

Pitanje inicira niz načelnih nevolja. Pre nego što se na njega odgovori, potrebno je postaviti opšti okvir koji će i teorijski i metodološki usmeriti proučavanje književnosti, kao i shvatanje nacije. Deretić to ne čini. On kao da zna šta je to srpska književnost i ko su Srbi, i pretpostavlja da će to postati jasno i drugima kada im predoči svoje odgovore na “dva ključna pitanja”: *prvo* je “pitanje granice srpske književnosti”; a *drugo* – “pitanje njenog unutrašnjeg jedinstva i horizontalne povezanosti”.² Da ipak nije reč o istom pitanju – jer, “pitanje granice” u sinhronijskoj ravni isto je što i pitanje “horizontalne povezanosti” – biće konačno utvrđeno kada autor u novom pokušaju drugačije formuliše svoje drugo “ključno pitanje”: “Što se tiče drugog problema o kojem raspravlja ova knjiga, problema unutrašnjeg jedinstva i vertikalne povezanosti vremenskih odseka srpske književnosti, on je daleko od toga da bude iscrpen onim što je ovde rečeno.”³

Kako god, bilo da tragamo za horizontalnim ili vertikalnim vezama, da povlačimo granicu u sinhronijskoj ravni ili utvrđujemo jedinstvo u dijahronijskoj – bavimo se pitanjima identiteta i jedne (nacionalne) književnosti i same nacije. Šta je to što prepoznavamo kao *isto* – kako vučemo granicu – u jednom vremenskom odsečku; i šta je to što u sledu vremenskih od-

2) *Ibid.*, str. 6.

3) *Ibid.*, str. 7.

sečaka prepoznajemo kao vezu koja nam, uprkos očitim promenama, dozvoljava da tvrdimo kako i u raznim vremenima imamo posla sa *istim*? Neka ovde u vezi sa tim pitanjima budu date dve napomene, koje nećemo detaljnije obrazlagati. Prvo, pitanje uočavanja/očuvanja kontinuiteta u promeni jeste opšte u tolikoj meri da je postalo – banalno. Umesto da tražimo za nepromenljivim jezgrom, nezahvaćenim promenom, samu promenu mogli bismo da istaknemo opisujući *funkciju*, *opseg* i *shvatanje* književnosti u različitim periodima. Isto važi i za naciju: “Ne treba, dakle, da se pitamo šta je to nacija već kako se nacionalno kao politička i kulturna forma institucionalizuje unutar jedne države i između država. Kako nacija funkcioniše kao praktična kategorija, kao klasifikaciona shema, kao kognitivni okvir?”⁴

Drugo: odgovoriti na konceptualni problem istorijskog trajanja uvođenjem tvrdog pojma identiteta, bilo jedne književnosti, bilo društvene (nacionalne) grupe – pogrešno je i zavodi na krivi put. Iz praktičnog konteksta svakodnevnog života i politike, tvrdi pojam identiteta izmešten je u ravan društvene analize, zadržavši pri tom esencijalističke konotacije, koje zaista mogu biti korisne za okupljanje i mobilizaciju pripadnika grupe, ali su neupotrebljive za opisivanje procesa koji grupu proizvode i u kojima ona učestvuje.⁵

4) Rogers Brubaker, *Nationalism re-framed. Nationhood and the national question in the New Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), str. 16. (Rodžers Brubejker, “Nacionalizam u novom kontekstu”, s engleskog prevele Aleksandra Kostić i Aleksandra Bajazetov-Vučen, *Reč* 72/2003, str. 283–336, citat na str. 287.)

5) Podjednako je problematična i upotreba pojma identiteta u njegovim mekim značenjima. Vidi Rodžers Brubejker i Frederik Kuper, “S onu stranu identiteta”, s engleskog prevela Jelena Stakić, *Reč* 69/2003, str. 405–451. “Ma koliko bio sugestivan termin ‘identitet’, ma koliko da je neophodan u nekim praktičnim kon-

Gurnuvši u stranu sva prethodna razmatranja, Jovan Deretić se odlučio upravo za pojam esencijalno određenog identiteta, što ga je sprečilo da dá prihvatljive odgovore i na ona dva pitanja koja je sam sebi postavio. Da je u obzir uzeo bar još dva pitanja, bio bi možda jednako neuspješan, ali bi njegova razmišljanja o problemima istorije srpske književnosti ostavljala bolji utisak. Nevoljan da o njima misli, on se lišio teorijskog i metodološkog uporišta. Nije Deretiću bilo nepoznato⁶ da suočen s književnošću jedne male zemlje, "čiji su pojedini dijelovi samo razmjerno kratkotrajno u historiji uživali prednost koliko toliko potpune vlastite državnosti", istoričar mora razumeti i "pitanje o funkciji književnosti, o opsegu i definiciji pojma književnosti".⁷ Znao je i da, u situaciji kada je reč o književnosti koja nastaje na prostoru "s vrlo zamršenom prošlošću posebnih ali često i prepletenih narodnih, etničkih i regionalnih razvoja", na kojem je "normalan kapitalistički razvoj historijom bio uskraćen i prirodan razvoj modernih nacija [...] višestruko poremećen", istoričar

[...] mora na putu utvrđivanja pojedinih nacionalnih literarnih tradicija razmišljati o odnosu moderne koncepcije nacionalne tradicije i starijih koncepcija literarnog zajedništva, o pitanju kontinuiteta koji se ostvaruje preko reških promjena jezičnog medija [...].⁸

tekstima, on je suviše dvosmislen, suviše rastrzan između 'tvrdih' i 'mekih' značenja, između esencijalističkih konotacija i konstruktivističkih kvalifikativa da bi mogao dobro služiti zahtevima društvene analize" (*ibid.*, str. 406).

6) Vidi Deretić, *Put...*, str. 185, fusnota 1.

7) Svetozar Petrović, "Metodološka pitanja specifična za proučavanje naših nacionalnih književnosti", u: S. Petrović, *Priroda kritike* (Zagreb: Liber, 1972), 193–207; citat na str. 194.

8) *Ibid.*, str. 195.

O svemu tome, na simpoziju "O istoriji jugoslovenskih književnosti" održanom 1964. u Sarajevu, razložno je i uverljivo govorio Svetozar Petrović. Ali, par decenija kasnije, Deretić svejedno umuje: "U istoriji nacionalne književnosti suočavamo se s tri fenomena, s književnim, istorijskim i nacionalnim."⁹ I dalje: "Možemo se zapitati najpre: šta je književnost? Šta je istorija književnosti? A zatim: šta je srpska književnost i kakva je njena istorija?"¹⁰ Da bi zaključio:

Prva dva pitanja nisu neposredno povezana s predmetom ove knjige te se njima nećemo sistematski baviti.¹¹

Ne samo što neosnovano i zapravo neočekivano utvrdi da opšta pitanja *šta je književnost?* i *šta je istorija književnosti?* imaju tek posredne veze sa problemima proučavanja srpske književnosti i njene istorije, Deretić još i podseća, valjda sasvim neobaveštenog čitaoca: "Uostalom, o njima postoje odgovori, i to mnogi, u čije bi pretresanje ovde bilo suvišno ulaziti. Prirodom književnosti bavi se posebna disciplina, književna teorija."¹² Ako bi sad radoznao čitalac (naučivši da postoji posebna disciplina – teorija književnosti) hteo da sazna za koje se odgovore iz teorijskog obilja opredelio autor, *Put srpske književnosti* mu u tome neće biti od koristi.

Nije sporno da su izvestan pragmatizam i zanemarivanje teorije u književnoistorijskim poslovima neophodni, ali jeste bitno sa kojih pozicija Jovan Deretić proučava istoriju srpske književnosti kada je spreman da

9) Deretić, *Put...*, str. 34.

10) *Ibid.*, str. 56.

11) *Ibid.*

12) *Ibid.*

[...] izvesna dela, koja po teorijskim standardima ne bi išla u književnost, prihvati kao književno relevantne i, u mnogim slučajevima, vrlo značajne činjenice, odnosno da ih pretpostavi delima koja su književna u užem, strogo estetskom smislu.¹³

Jedino bi kakvo-takvo objašnjenje iz kog ugla i u koje svrhe se ovde pristupa književnosti moglo da ublaži teorijsko-metodološki košmar. Koji “teorijski standardi”? Koja “dela”? U koju “književnost”? Koji “strogo estetski smisao”? Sve su to, dakle, pitanja *o funkciji književnosti, o opsegu i definiciji pojma književnosti*. Ali, za autora su to pitanja u dalekoj i tek posrednoj vezi sa proučavanjem srpske književnosti.

Ako već nije saznao šta je književnost, čitalac se ipak nada da će mu *Put srpske književnosti* otkriti zašto je to nešto – iz nepoznatih razloga nazvano *književnost* – srpsko. Ali, Deretić nam poručuje: “Nacionalni identitet književnosti više se doživljava nego što se može precizno opisati.”¹⁴ Iako nam nije rekao šta je za njega književnost, autor je ipak uveren da ćemo zajedno sa njim biti u stanju da doživimo njen nacionalni identitet. U takvoj situaciji svaki opis je uspeh, makar bio i neprecizan. Ostavimo sad po strani to kako doživljavamo nacionalne identitete *stranih* književnosti – *Put srpske književnosti* sugerise da smo u stanju da doživimo samo nacionalni identitet sopstvene književnosti – ovde je bitno sledeće: pošto je pojam književnosti ispražnjen (svaki tekst može se proglasiti književnim) a pitanje nacionalnog smešteno u domen doživljaja, izvan preciznih opisa, na “dva ključna pitanja” može se odgovoriti bilo kako.

13) *Ibid.*, str. 56–57.

14) *Ibid.*, str. 35.

Unutrašnje jedinstvo srpske književnosti, osnovu oko koje se povlače granice i garant istorijskog kontinuiteta, Deretić otkriva u njenim “dubinskim, nesvesnim slojevima”:

Književnost se mogla menjati i ostajati uvek svoja zato što je u njenim temeljima, u njenim dubinskim, nesvesnim slojevima, postojala kolektivna duhovna supstanca koja je za sve to vreme u biti ostajala nepromenjena.¹⁵

Premda nije jasno šta je nesvesni sloj književnog teksta – o tome koliko je poražavajuće da postoji kolektiv čija se duhovna supstanca u biti ne menja da i ne govorimo – autor ne posustaje u zaključivanju o osnovnim odlikama srpske književnosti:

Polazeći od toga, možemo ukazati na izvesne pojave u srpskoj književnosti za koje je karakteristično da se susreću u svim vremenima njenog trajanja, da se na ovaj ili onaj način ispoljavaju u svim glavnim “oblastima” od kojih se ona sastoji, u svim razdobljima i u osnovnim žanrovima.¹⁶

I tu stižemo do odlika. Za Deretića je osnovno obeležje kako stare srpske književnosti tako i književnosti XVIII stoleća – “nefikcionalnost”.¹⁷ Ta nefikcionalnost je posebne vrste, i pre svega je svojstvena istoriografskim spisima, pa otuda u žanrovskom sistemu stare književnosti “preovlađuju istorijske vrste kao što su: biografije, povesna slova, hronike, letopisi, rodoslovi,

15) *Ibid.*, str. 195.

16) *Ibid.*, str. 196.

17) *Ibid.*, str. 198.

hronografi”.¹⁸ Slično važi, tvrdi Deretić, i za novu srpsku književnost:

Istoričnost kao formativno načelo ima značajnu ulogu i u novoj književnosti, iako je ova zasnovana na sistemima u kojima fikcionalnost čini osnovu. To načelo javlja se u više različitih oblika, od kojih su dva najviše zastupljena: prvome pripadaju dokumentarno-umetnički žanrovi, dela koja se stvaraju na granici istorije i književnosti, a drugome – one književne kompozicije u kojima je glavna tema istorija, bilo naroda u celini, bilo pojedinih njegovih delova.¹⁹

Iskrsava više poteškoća usled tako opisanog osnovnog svojstva *srpske* književnosti, koje se nije bitnije menjalo tokom *proteklih desetak vekova*. Najpre, nefikcionalnost nije isto što i istoričnost. Da nefikcionalnost ne podrazumeva istoričnost, kao i da fikcionalnost nije nužno u srazu sa istoričnošću uviđa i sam autor kada, s pravom, tvrdi da istoričnost može imati bitnu ulogu i u delima fikcije. Dalje, nije jasno šta se uopšte razume pod nefikcionalnošću i fikcionalnošću. Na početku *Puti srpske književnosti* Deretić zapaža: “Književna fikcija (i u njenim okvirima posebno roman), ranije potcenjivana, uzdiže se među vodeće žanrove i sa poezijom i dramom čini osnovu književnosti modernog doba.”²⁰ Moguće je da nam se tu sugeriše da su poezija i drama nefikcionalni žanrovi, a da, recimo, sva dela koja predočavaju izmišljeno pripadaju žanru – ili, preciznije, rodu – književne fikcije. Moguće je i to da je autora povukao engleski termin *fiction*. Jed-

18) *Ibid.*, str. 199.

19) *Ibid.*, str. 200.

20) *Ibid.*, str. 24.

no njegovo značenje je *umetnička proza* – i u tom slučaju se rečenica čita kao tačan uvid da je umetnička proza, a roman posebno, u modernom dobu po važnosti izjednačena sa poezijom i dramom. Ali su se kod Deretića sa književnokritičkim ispreplela i neka druga značenja istog termina (*laž, izmišljotina*), naspram kojih je onda određena i upotreba pojma nefikcionalno. Tako, prema jednoj upotrebi, nefikcionalno može biti sve ono što nije pripovedna proza, dakle – poezija i drama; no, nefikcionalan može biti i svaki tekst koji ne predočava izmišljeno, u kojem se *ne laže*.

Kako god, zbrka o fikcionalnom i nefikcionalnom zadobija minimalni smisao kada Deretić uvede svoju glavnu tezu: “Istorija kao takva pojavljivala se kao činilac unutar sistema, unoseći u književne tvorevine izvesna svoja obeležja, na prvom mestu tematsku orijentaciju na kolektivnu sudbinu naroda, a zatim određene formalne osobenosti, na prvom mestu nefikcionalnost, pretenziju na činjeničku istinitost.”²¹ Da se ne bismo upuštali u razmatranje trećeg određenja nefikcionalnosti i fikcionalnosti kao formalnih svojstava književnosti – iskreno rečeno, ne znam šta bi to moglo da bude – pogledajmo kako Deretić poentira:

Iz svega što je prethodno rečeno vidi se da je srpska književnost u svim vremenima svoga trajanja bila snažno upućena na narod kao kolektivitet. S tim je povezano i ono njeno svojstvo kojem smo ranije posvetili punu pažnju u vezi s problemom književne nacionalnosti, a to je njena svest o vlastitom narodnosnom identitetu. Reč je o još jednoj razvojnoj konstanti koja je delovala u svim epo-

21) *Ibid.*, str. 198.

hama njene istorije. U toku čitavog svojeg samostalnog razvoja, od kraja XII veka do danas, srpska književnost stvarala se s jasnom svešću o tome da je srpska.²²

Dakle, u “dubinskim, nesvesnim slojevima” srpske književnosti postojala je jasna svest “o tome da je [ona] srpska”. Ili: postoji srpska književnost, ono što je takvom čini jeste to da je ona srpska, a njeno stalno i nepromenljivo svojstvo jeste to što je srpska. Deretić zapravo hoće da kaže da je srpska književnost oduvek i zauvek snažno upućena na narod kao kolektivitet, i da je to bitno određuje kao srpsku, budući da je reč o srpskom “nacionalnom” kolektivu. Nije sporno da bi mogla biti napisana zanimljiva istorija srpske književnosti usredsređena na dela koja tematizuju istorijsku sudbinu srpskog naroda. Takva istorija pokazala bi, recimo, na koji se način menjao pogled pisaca raznih epoha – a treba odmah reći da tih epoha, počev od devetnaestog veka, odnosno zasnivanja srpske države i nacije, nema previše – na srpski narod i njegovu istoriju, te kako se to odrazilo na književne forme koje su oni koristili. To, međutim, ne bi bila obuhvatna istorija srpske književnosti. Ona bi, po prirodi stvari, izostavila sva ona dela u kojima nacionalna istorija nije dominantna, pa ni sporedna tema.

A bilo je i takvih. Sredinom sedamdesetih, Svetozar Petrović skreće pažnju na devetnaestovekovnog *srpskog*

22) *Ibid.*, str. 208.

23) Svetozar Petrović, “Studije o Pačićevom kanconijeru (I)”, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, XXIII/1975, 2, str. 209–248; “Studije o Pačićevom kanconijeru (II)”, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, XXIV/1976, 2, str. 221–251.

pesnika Jovana Pačića.²³

Iako se osnovano može reći da Pačić nije bio ravnodu-

šan prema sudbini svoga naroda, njemu su svi oblici ovakvog povezivanja ljubavne i nacional-političke teme bili tuđi. On nije koristio patriotsku frazu kao izgovor za ljubavnu pjesmu; stran mu je takođe bio utilitaristički duh one ljubavne poezije koja je emocionalnošću svoje prisne teme željela da osnaži budnički svoj nacionalni glas; a ne bi vjerovatno imao pravog razumevanja, da je u formativnim njegovim godinama i postojala, ni za onu slovensku ljubavnu poeziju petrarkističke inspiracije u kojoj se nacionalna tema pojavljuje umjetnički opravdano (najjednostavnije i ponešto pojednostavljeno rečeno, kao izraz zapravo nužde da se u svijetu petrarkističke poezije – u osnovnoj njegovoj antinomiji – popuni praznina nastala krizom hrišćanske koncepcije svijeta i smrću, ili umiranjem, Boga).²⁴

O “zloj sudbini Pačićeve poezije u srpskoj književnosti”, Petrović pak zaključuje:

Ali je vrijedno da se zapazi da Pačić nije bio samo nevina pjesnička žrtva smjene kulturno-političkih orijentacija, nego i žrtva, što uvijek naravno može da znači i junak, jednoga svog vlastitog umjetničkog izbora.²⁵

Istoriju srpske književnosti u kojoj bi bilo više mesta za Pačića²⁶ i njemu slične jeste

24) Petrović, “Studije... (II)”, str. 231.

25) *Ibid.*, str. 232.

26) U prvom izdanju *Istorije srpske književnosti* (Beograd: Nolit, 1983), Deretić o Pačiću ima da kaže samo to da je ovaj bio austrijski konjički oficir. U posthumnoj, znatno proširenoj verziji *Istorije...* (Beograd: Prosveta, 2002), Pačić dobija više prostora, ali ostaje pesnik “bez stvarnog odjeka u tokovima naše književnosti” (str. 536). Odjekom se tu, očito, ne smatra ni obimna, precizna i upečatljiva studija o Pačiću Svetozara Petrovića, obja-

zamisliva, a temelji su joj, Petrovićevim “Studijama o Pačićevom kanconijeru”, i položeni.

Tačno je, nažalost, to da je srpska književna kritika, kada je sudila o vrednosti književnih dela, mahom posezala za merilom nacionalnih interesa. Iz toga se može izvesti više zaključaka. Moglo bi se, na primer, reći da su srpski književni kritičari oduvek bili nacionalno osvešćeniji od srpskih pisaca: jasnije su od njih uočavali i nacionalne potrebe i spremnije su im izlazili u susret. Istina je i da je većina srpskih književnih kritičara, po prirodi vlastitog posla, bila u prisnijim odnosima sa državnim ustanovama nego što su to bili pisci. Iz tog ugla gledano, njihovo delovanje može se razumeti i kao druga, naknadna ruka cenzure. Nije u pravu Deretić kada piše:

U svim epohama na početku se javlja isti model književnosti: funkcionalna književnost, književnost kao istorija, književnost u službi prosvetiva-
nja, književnost kao kultura. Kao krajnji cilj ispostavlja se ipak drukčiji, suprotan model, književnost kao umetnost, književnost oslobođena svake pragmatične funkcije. Napetost između tih polova predstavlja jedan od unutarnjih izvora dinamizama srpske književnosti, ona je došla do izraza u svim razdobljima njene istorije.²⁷

Ali bi bio u pravu da je oscilovanje između dva shvatanja književnosti – između *istorije* i *umetnosti* – pri-
pisao srpskoj književnoj kritici. Pitanje je međutim da

vljena u dva dela (1975. i 1976), iz koje se ipak, bez ograde, preuzima pored ostalog i uvid da Pačićevi opori stihovi nisu bili rodoljubivi.

27) Deretić, *Put...*, str. 210.

li bi ga takva autorefleksija sačuvala od kardinalnih gre-

šaka u književnokritičkim procenama. Deretićevo istorijski model, naime, najveće slabosti iskazuje na polju utvrđivanja literarnih vrednosti. Kada se u konačnom ishodu razmatranja osnovnih odlika srpske književnosti ispostavi da Deretić u vodeće *naše* pisce uz Ivu Andrića i Miloša Crnjanskog ubraja još i Dobricu Ćosića – čija dela, “zaokupljena kolektivnom, nacionalnom sudbinom”, to jest “političkim aspektom postojanja srpstva”, predstavljaju “najautentičnije stvaralačke trenutke” srpske književnosti XX veka – onda je to pouzdan znak da je posredi krupna greška.²⁸

Pitanja na koja je Deretić pokušao da odgovori u svojoj knjizi jesu važna za proučavanje istorije srpske književnosti. Na ta pitanja nije lako dati jasne i precizne odgovore. Šta je uopšte razvoj ili put jedne književnosti? Iako je zanimljiva i utemeljena, teza o čvrstoj vezi između srpske književnosti i nacionalne istorije nije dovoljna da se na njoj izgradi predstava o kontinuitetu. Ali, izgleda da ni samom Deretiću nije previše važno kakav je krajnji rezultat posla kojeg se poduhvatio. Kada je u pitanju kontinuitet jedne književnosti, Deretić je saglasan sa Arnoldom Tojnbijem: reč je “samo o simbolično zamišljenoj pozadini”, “na kojoj možemo da ocrtaimo svoje opažanje diskontinuiteta u svoj njihovoj stvarnoj raznolikosti i složenosti”.²⁹ Tako je, za Deretića, priča o nacionalnom identitetu srpske književnosti pre svega – puka fikcija. Problem je u tome što Deretić tu metodološki korisnu a iskustveno i teorijski utemeljenu pretpostavku zanemaruje i zapravo je uopšte ne koristi.

Kao što nije dao prihvatljive odgovore na “dva ključna pitanja” koja je sebi postavio (o granici i unu-

28) *Ibid.*, str. 262.

29) *Ibid.*, str. 190.

trašnjem jedinstvu srpske književnosti), Deretić nije rešio ni ostale probleme koji su manje-više tesno povezani sa njima. Tako bi njegove teze o zamršenim odnosima u srpskoj književnosti zbog kojih dolazi do “nesporazuma i sporova oko toga ko je čiji pisac” (što se naročito odnosi na nepoćudne književnike koji su bivali čas srpski, čas hrvatski), ili nedoumicama oko statusa pisaca koji “nisu etnički Srbi”, kao i tvrdnje o, recimo, kontinuitetu (koje se svode na činjenicu da se u svim vremenima “radilo ponešto i na knjizi”) ili primarnoj funkciji (“nacionalnoj, društvenoj i pragmatičnoj”) književnosti, bile gotovo komične da ne podsećaju na jednako apsurdne, ali po posledicama daleko tragičnije pokušaje da se u pogubnoj ostavinskoj raspravi, započetoj na prostoru bivše Jugoslavije i pre nego što se zemlja raspala, odeli “naše” od “njihovog”, a što se završilo time da “smo” usled naopakog truda ostali i bez “našeg” i bez “njihovog”.

★ ★ ★

Treba biti fer prema profesoru Deretiću – jedinom ovdašnjem književnom istoričaru koji se usudio da napiše “celovitu” istoriju srpske književnosti, od njenih navodno srpskih srednjovekovnih početaka do druge polovine dvadesetog veka – i reći da on nipošto nije usamljen u tom nacionalno-pragmatičnom pogledu na literaturu, koji je u ovdašnjoj kulturi u predskerlićevsko doba uspešno promovisao, recimo, Stojan Novaković.³⁰ Ali, dok na Novakovića i Skerlića gledamo

30) O kritičarima srpske devetnaestovekovne književnosti vidi Dragan M. Jeremić, *Merila ranih merilaca. Estetička shvatanja prvih srpskih književnih kritičara* (Vrnjačka Banja: Zakmak kulture, 1974).

s razumevanjem, odnosno u svetlu ondašnjih preovlađu-

jućih stavova presudno obeleženih “otkrićem” nacija u Evropi i njegovim demokratskim implikacijama, stavovi književnih poslenika druge polovine dvadesetog stoleća nas zbunjuju.

Sredinom dvadesetog veka, o srednjovekovnoj “srpskoj” književnosti Milan Kašanin razmišlja ovako:

Jer, ako je tačno da je lepota naše srednjovekovne književnosti u njenom prekrasnom kazivanju, tačno je i to, da je njena snaga u njenim idejama, njena suština u njenom verskom zanosu, njena originalnost u njenoj nacionalnoj afirmaciji, njena draž u odsjaju vremena i društva.

[...]

Ne igrajući se rečima i ne zabavljajući se kazivanjem, oni imaju određene i jasno formulisane misli – državne, verske, društvene, moralne, književne – oni nisu samo pisci, već i ideolozi, i nisu samo ličnosti, već i reprezentanti jednog sveta.³¹

I dok se potonjoj rečenici, izvan konteksta “nacionalne afirmacije”, može prigovoriti samo izvesna nepreciznost – naime, srednjovekovni književnici upravo i jesu pisci jer su i ideolozi i reprezentanti jednog sveta – u prvoj se očituju nedostaci svojstveni i Deretićevim “uvidima”. Pre svih, neodređena i načelno netačna upotreba termina “nacija” za predevetnaestovekovne grupne identitete. No, ne bi domaći istoričari književnosti imali više sreće ni da su umesto “nacije” koristili kategoriju etničke pripadnosti. Ako se etničkom označi pripadnost grupi čiji članovi dele jezik, teritoriju i istoriju, i veruju da svi potiču od zajedničkih

31) Milan Kašanin, *Srpska književnost u srednjem veku* (Beograd: Prosveta, ²1990 [1975]), str. 9.

predaka, onda “većina Južnih Slovena, na koje se upućuje posebnim nazivima nacionalnog tipa u našim [srednjovekovnim] izvorima, jesu to bili svojom političkom pripadnošću: naime tako označeni pojedinci služili su vladara date države, i ne mogu se smatrati etničkim Hrvatima, Srbima, ili kako god”.³²

Kod Kašanina ne nedostaje neumerenosti u oceni književnih postignuća: “Od sve naše prošlosti, mi najmanje znamo o vremenu kad smo jedini put u istoriji išli naporedo sa velikim narodima u Evropi.”³³ Zbunjuje, međutim, kako se formira utisak o veličini kada o toj prošlosti “najmanje znamo”. Slično Kašaninu razmišlja i Pavle Ivić: “Kad imamo ovo u vidu, biće nam jasno koliko je nepregledna masa nepovratno izgubljenog kulturnog blaga.”³⁴ Da nam može biti jasno koliko je nepregledna masa kulturnog blaga, iako je ona nepovratno izgubljena, Ivić zaključuje na osnovu toga što

[s]ačuvani su, manje-više slučajno, i ostaci ili odjeci srednjovekovne viteške književnosti, a poznato je da se takva zabavna literatura svuda po Evropi rado čitala u plemićkim sredinama (kao što se zna i to da je pismenost bila veoma raširena među srednjovekovnim srpskim plemstvom).³⁵

Nećemo se upuštati u to koliko je brojno moralo biti

32) John V. A. Fine, *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2006), str. 3.

33) Kašanin, *Srpska književnost...*, str. 6.

34) Pavle Ivić, *Srpski narod i njegov jezik* (Beograd: Srpska književna zajednica, 1986), str. 119.

35) *Ibid.*

srpsko plemstvo e da bi u njemu nešto bilo veoma rašireno, zanimljivije je pitanje: otkuda potreba da se srednjovekovna književnost i pismenost uopšte odrede u

kategorijama nacionalnog – dakle ne ni etničkog, što bi takođe teško išlo³⁶ – vlasništva? I dalje: zašto je bitno da se ta književnost visoko vrednuje i u “nacionalnom” i u “internacionalnom” okviru.

U prvoj polovini devetnaestog stoleća započelo je – *hoće li se jednom i završiti?* – formiranje srpske nacije. Taj proces i suštinski i simbolički obeležila su dva događaja: pobuna protiv Otomanskog carstva kao postavljanje temelja za srpsku državu, pa dakle i naciju; te “Vukova jezička i pravopisna revolucija”.³⁷ Ni jedno ni drugo obeležje ne čine stvaranje srpske nacije posebnim u odnosu na slične procese koji se tokom čitavog devetnaestog veka odvijaju u Evropi. Ako bismo – pomalo neozbiljno, ali za eksplanatorne svrhe, verujem, umesno – pribegli analogiji sa formiranjem identiteta pojedinca, reklo bi se da je u tom periodu srpska nacija prošla kroz fazu ogledala. Zamišljene granice države ocrtale su teritoriju u kojoj je “dotada” rasparčana nacija prepoznala vlastito telesno jedinstvo. Da bi se taj identitet stabilizovao, Vukova reforma dala je jezik

36) Ne bi dakle domaćim istoričarima književnosti bila od koristi ni pronicljiva primedba Vokera Konora da se termini nacionalizam i etnonacionalizam mogu koristiti kao sinonimi (Walker Connor, *Ethnonationalism. The Quest for Understanding* [Princeton, NJ.: Princeton University Press, 1994], str. xi; vidi i Ketrin Verderi, “Od države roditelja do porodičnih patrijarha: rod i nacija u savremenoj Istočnoj Evropi”, u: K Verderi, *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega*, s engleskog preveo Veselin Kostić [Beograd: Fabrika knjiga, 2005], str. 119–165). Ako se termin “nacionalizam” uzima u svom čistom značenju, objašnjava Konor, onda on “konotira identifikaciju sa nacijom i odanost naciji”, pri čemu “nacija konotira grupu ljudi koji veruju da imaju zajedničko poreklo” (Connor, *Ethnonationalism...*, str. xi). Konor dalje razlikuje odanost naciji, to jest etničkoj grupi od odanosti državi, i prvu naziva nacionalizmom a potonju patriotizmom. Nacionalizam i patriotizam nisu sami po sebi u skladu. Da bi to bilo jasno, “dovoljno je razmisliti o jednom jedinom, najbitnijem izazovu za politički opstanak Jugoslavije”, sugeriše Konor 1972. godine (*ibid.*, str. 42).

37) Ivić, *Srpski narod...*, str. 238.

kojim je nacija trebalo da ispriča vlastitu priču. Reč je o svojevrsnom “prošivnom bodu” kojim se uspostavlja nacionalni identitet: nacija se samopoima izumevajući sebe kao već prisutnu u sopstvenoj tradiciji. Izumevanjem vlastite tradicije nacija stabilizuje svoj identitet. Nevolja je u tome što se u jednom trenutku ispostavilo da šav napravljen Vukovim revolucionarnim bodom više nije poželjan.

Iako se na Vukovo delo gleda i kao na “polaganje temelja”,³⁸ prevladao je stav da je reč ipak o “prekretnici”: “Revolucija kakva je bila Vukova neizbežno donosi sobom prekid jednog kontinuiteta, žrtvovanje tekovina tradicije.”³⁹ Ili:

Od jezika prvog izdanja Rječnika do našeg današnjeg književnog jezika vodi neprekinuta razvojna linija. A pošto je pobeda Vukovog jezika predstavljala revolucionarni prelom, ovo znači da takvog kontinuiteta nema između jezika Vukovih prethodnika i naše jezičke današnjice.⁴⁰

U takvoj oceni Vukovog učinka, Ivić nije dovoljno precizan. Vuk, naime, jeste žrtvovao jednu, ali je ipak uspostavio kontinuitet i napravio šav sa drugom tradicijom. Ta vukovska – demokratska u devetnaestovekovnom smislu, nagla i nesputana obzirima – tradici-

38) “Domašaj Vukove zasluge određuje pre svega činjenica da je on dao optimalnu osnovicu našem književnom jeziku. Njegov jezik bio je kudikamo efikasniji instrument društva nego jezik koji je on zatekao u funkciji književnog i izbacio iz te funkcije” (*ibid.*, str. 239).

39) *Ibid.*, str. 240.

40) *Ibid.*, str. 321.

ja vodila je i ka Skerliću:

Mi smo bez onog feudalnog romantizma, i ne mislimo da je sva veličina naše rase u srednjovekovnim vladari-

ma i sjajnoj vlasteli u pancirima i sa čelenkama. To nije više ono detinjasto precenjivanje sama sebe, naivna vera u "srpsku kulturu" i apsolutnu nadmoćnost srpskog naroda, izabranog naroda na zemlji. [...]

Pored svega poštovanja za narodnu prošlost, mi ne dajemo ni prebijene pare za "istorijska prava", i mi smo duboko ubeđeni da pravo jednoga naroda na život ne počiva na prašnjavim pergamentima i svadbenim ugovorima vladarskim.⁴¹

Ali, pola veka kasnije, o istoj tradiciji – Kašanin:

Vreme je prestati gledati na našu prošlost očima guslara i verovati da nema veće poezije od narodnih pesama. Svaka narodna književnost je folklorna književnost, i njena vrednost i njen značaj ne prelaze granicu folklornih otkrića. Narodna poezija je imala u našem nacionalnom i književnom životu odsudnu ulogu ne samo stoga što je velika, nego i zato što se u nas, jedno vreme, za drugu poeziju nije znalo ili je nije bilo.⁴²

U trenutku kada nacija pronalazi telesno jedinstvo poistovećujući se sa teritorijom koju ocrtavaju projektovane granice nacionalne države, Vuk joj je ponudio jezik kojim će ona ispričati sopstvenu priču, napraviti prošivni bod i tako uspostaviti kontinuitet sa tradicijom kojom će izumeti sebe i učvrsti svoj identitet. Bila je to stvar izbora kulturno-po-

41) Jovan Skerlić, "Obnova naše rodoljubive poezije", u: Predrag Palavestra (ur.), *Kritički radovi Jovana Skerlića* (Novi Sad/Beograd: Matica srpska/Institut za književnost i umetnost, 1977), str. 479–489; citat na str. 488.

42) Kašanin, *Srpska književnost...*, str. 6.

litičke orijentacije na koji su uticali i socijalni i politički razlozi, pa je razumljivo da je kontinuitet uspo-

43) Jedan od najupornijih, Dimitrije Bogdanović nije prezao od toga da napiše i sledeće: "Dolaskom na Balkan i stalnim nastanjenjem na tome širokom području, Srbi stupaju u neposredan odnos sa mediteranskom grčko-rimskom civilizacijom i postaju baštinići njenog velikog kulturnog nasleđa" (Dimitrije Bogdanović, *Istorija stare srpske književnosti* [Beograd: Srpska književna zadruga, ²1991 /1980/], str. 90). Uzgred, ako prihvatimo Bogdanovićevo "baštinički" argument, onda bi isto moralo da važi i za ostale balkanske narode; ali – ne važi, recimo, za Albance: "Preci Albanaca, to je jedino pouzdano, nisu predstavljali ni snažnu etničku grupu ili pleme, niti kakav plemenski savez koji bi se nametnuo kao aktivan istorijski činilac, još manje državu ili narod s kojim bi se rimska ili vizantijska vlast morala sukobljavati ili usklađivati" (Dimitrije Bogdanović, *Knjiga o Kosovu* [Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, ³1986], str. 14). Za Albance je "jedino pouzdana" njihova "politička i vojna beznačajnost dosejjenih stočara" (*ibid.*). Za razliku od njih, svaki južnoslovenski narod "javlja se još od vremena svog dolaska na Balkan kao istorijski narod u punom smislu reči: u dodiru sa starom i razvijenom civilizacijom, stupajući u aktivne odnose sa Vizantijom i katoličkim Rimom" (*ibid.*, str. 17). *Aktivan odnos*, u kome Srbi, kao južnoslovenski narod, postaju "istorijski subjekt" i "baštinić", jesu "daleki i brzi pljačkaški pohodi po balkanskim oblastima Vizantijskog carstva" (*ibid.*).

stavljen Vukovom pobedom istovremeno značio i diskontinuitet sa drugim mogućim tradicijama. Tako se umesto željenog jedinstva u ključnom momentu formiranja srpske nacije ukazao rascep, kako se to i inače događa realizacijom identitetskog obrasca. Uviđajući od jednog trenutka nedovoljnost i skučenost narodne poezije kao kulturnog temelja na kojem treba graditi nacionalni identitet, niz istoričara srpske književnosti do danas pokušava da premosti jaz nastao Vukovim jezičkim preokretom.⁴³ Zanimljivo je da u tim pokušajima posežu upravo za srednjovekovnom književnošću – *nepreglednom masom nepovratno izgubljenog kulturnog blaga*. Može se nagađati da srednjovekovna književnost privlači domaće istoričare upravo oskudicom dokumenata što ih je za sobom ostavila. Nesputa-

nost raspoloživim dokazima dozvoljava istraživačima da smelo uzlete u priželjkivanu prošlost:

U trenutku kad je postojala nauka o našoj prošlosti, na srpske zemlje, na srpski narod, na njegovu istoriju i kulturu gledalo se iz dva prividno različita, uistinu ista ugla – iz malog knjaževskog Beograda i velikog carskog Beča. Koliko drugima toliko nama činilo se da sve srpske pokrajine, onakve kakve su tada bile – bez gradova i drumova, sa zapuštenim naseljima i nepisanim svetom – nisu nikad ni izgledale mnogo drukčije. I danas, mi teško zamišljamo da je srednjovekovna Srbija ličila na Toskanu, a ne na Tursku.⁴⁴

Dosadašnji srpski istoričari i proučavaoci književnosti mahom su uzimali zdravo za gotovo da su kultura uopšte i književnost posebno domeni iz kojih se izvodi legitimitet države i nacije, kako to jednom zaista i jeste bilo učinjeno, sredinom devetnaestog stoleća. “Do kraja formiran narod” jeste samo onaj koji dospeva do “jednog višeg kulturnog i političkog integriteta”.⁴⁵ Ako *viši politički integritet* konotira državu, onda taj deo definicije “do kraja formiranog naroda” nije sporan u onoj meri u kojoj je država slobodna od bilo kakvih pretpostavki o zajedničkom poreklu njenih građana. Ali, šta bi mogao biti “viši kulturni integritet”? Sklonost *toskanskom* viđenju na uštrb jednog *turskog* pogleda na *srpsku* kulturu i književnost daje naznake gde bismo mogli da tražimo ideal *višeg kulturnog integriteta*. Treba uzeti u obzir i naopaku srazmeru: što je sačuvanih tragova manje, *srpska* Toska-

44) Kašanin, *Srpska književnost...*, str. 6.

45) Bogdanović, *Knjiga...*, str. 9.

na zadobijaće sve upečatljivije obrise. Iz te perspektive, *srpski* srednji vek, sa malo sačuvanih pisanih spomenika, daje najpodesniju građu za književnoistorijsko zidanje izgubljenog raja srpske kulture. Međutim, taj raj može biti ponovo stečen samo ako se pojmovi nacije i književnosti isprazne, i tako prazni omogućće kontinuitet upravo onako kako ga shvata Deretić u *Putu srpske književnosti*. Promena kulturno-političke orijentacije koju su usloveli i socijalni i politički razlozi karakteristični za evropski devetnaesti vek bila je toliko krupna, a raskid s nekim prethodnim tradicijama toliko dubok, da je svako insistiranje na kontinuitetu sa odbačenom prošlošću koje podrazumeva tvrdo shvatanje nacionalnog i kulturnog identiteta uspešno samo ako taj identitet može da se odnosi na bilo šta. Iz tog ugla gledano, taj nam se put pokazuje kao stranputica srpske književne historiografije.

Umesto zaludnih pokušaja da se opiše esencijalno jedinstvo srpske književnosti pre i posle devetnaestovekovnih revolucionarnih promena, zanimljivije bi bilo potražiti odgovore na pitanje koji su to “značajni socijalni i politički razlozi usloveli da nova kulturno-politička orijentacija prevlada”, i od kakve je koristi toj orijentaciji bila “upravo umjetnička snaga narodnih pjesama Vukovih zbirki”, to jest “konkretan jedan skup pjesničkih dela vrlo specifičnih karakteristika a izvanredne umjetničke snage” što se na tu književnost – kako je to sažeto, a precizno opisao Svetozar Petrović – “sručio”.⁴⁶ Jednako zanimljiv bio bi i pokušaj da se objasni kako su “put srpskoj književnosti – koliko je upravo kao književnost neki razmjerno samostalan put imala”⁴⁷ – odredile društvene i kulturne okolnosti

46) Petrović, “Studije o... (II)”, str. 232.

47) *Ibid.*

u desetlećima socijalističke izgradnje nove države. Srpska književna historiografija koja bi odustala od utvrđivanja *granica srpske književnosti, njenog unutrašnjeg jedinstva i vertikalne povezanosti*, te esencijalistička shvatanja identiteta videla kao legitimacijsku osnovu oko koje se bore kulturno-političke orijentacije, bila bi u stanju da razume kako je poslednjih decenija dvadesetog stoleća u srpskoj kulturi pseudo-feudalni, etnički model nadvladao vukovski revolucionarno-demokratski, i kakva je bila uloga književnosti i književne kritike i historiografije u tom sukobu. Možda bi se tako približila i odgovoru na pitanje zašto kulturnu opciju u čijem je središtu pojedinac i unutar koje književnost neki razmerno samostalan put ipak ima i dalje u Srbiji snažno potiskuju opcije koje su naizmenično dominirale u proteklih sto i više godina – dakle, upravo one koje Deretić nemušto miri u svom *Putu srpske književnosti*.

Reference

- Bogdanović, Dimitrije, *Istorija stare srpske književnosti* (Beograd: Srpska književna zadruža, ²1991 [1980]).
- Bogdanović, Dimitrije, *Knjiga o Kosovu* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, ³1986 [1985]).
- Brubeker, Rogers, *Nationalism reframed. Nationhood and the national question in the New Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996). (Rodžers Brubejker, "Nacionalizam u novom kontekstu", s engleskog prevele Aleksandra Kostić i Aleksandra Bajzetov-Vučen, *Reč* 72/2003, str. 283–336.)
- Brubejker, Rodžers, i Frederik Kuper, "S onu stranu identiteta", s engleskog prevela Jelena Stakić, *Reč* 69/2003, str. 405–451.

- Connor, Walker, *Ethnonationalism. The Quest for Understanding* (Princeton, NJ.: Princeton University Press, 1994).
- Deretić, Jovan, *Put srpske književnosti* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1996).
- Deretić, Jovan, *Istorija srpske književnosti* (Beograd: Nolit, 1983).
- Deretić, Jovan, *Istorija srpske književnosti* (Beograd: Prosveta, 32002).
- Fine, John V. A., *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2006).
- Ivić, Pavle, *Srpski narod i njegov jezik* (Beograd: Srpska književna zadruga, ²1986).
- Jeremić, Dragan M., *Merila ranih merilaca. Estetička shvaćanja prvih srpskih književnih kritičara* (Vrnjačka Banja: Zamak kulture, 1974).
- Kašanin, Milan, *Srpska književnost u srednjem veku* (Beograd: Prosveta, ²1990 [1975]).
- Petrović, Svetozar, "Metodološka pitanja specifična za proučavanje naših nacionalnih književnosti", u: S. Petrović, *Priroda kritike* (Zagreb: Liber, 1972 [Beograd: Edicija Reč, 2003]), str. 193–207.
- Petrović, Svetozar, "Studije o Pačićevom kanconijeru (I)", *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, XXIII/1975, 2, str. 209–248; , "Studije o Pačićevom kanconijeru (II)", *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, XXIV/1976, 2, str. 221–251; preštampano u: S. Petrović, *Spisi o starijoj književnosti* (Beograd: Fabrika knjiga, 2007), str. 139–236.
- Skerlić, Jovan, "Obnova naše rodoljubive poezije", u: Predrag Palavestra (ur.), *Kritički radovi Jovana Skerlića* (Novi Sad/Beograd: Matica srpska/Institut za književnost i umetnost, 1977), str. 479–489.
- Verderi, Ketrin, "Od države roditelja do porodičnih patrijarha: rod i nacija u savremenoj Istočnoj Evropi", u: K. Verderi, *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega*, s engleskog preveo Veselin Kostić (Beograd: Fabrika knjiga, 2005).